

HAL
open science

Τα λεξικά του 18ου αιώνα και η τυποποίηση της νεοελληνικής
γλώσσας ως προϊόν θρησκευτικών στρατηγικών και
πολιτικών σχεδίων στην Ανατολική Μεσόγειο

Petros Diatsentos

► To cite this version:

Petros Diatsentos. Τα λεξικά του 18ου αιώνα και η τυποποίηση της νεοελληνικής γλώσσας ως προϊόν θρησκευτικών στρατηγικών και πολιτικών σχεδίων στην Ανατολική Μεσόγειο. 16th International Conference on Greek Linguistics, Dec 2023, Thessalonique (GR), Greece. <hal-04443657>

HAL Id: hal-04443657

<https://amu.hal.science/hal-04443657>

Submitted on 7 Feb 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Petros DIATSENTOS

Aix-Marseille Université, CNRS, TDMAM

*Τα λεξικά του 18ου αιώνα και η τυποποίηση της νεοελληνικής γλώσσας ως προϊόν
θρησκευτικών στρατηγικών και πολιτικών σχεδίων στην Ανατολική Μεσόγειο*

16th International Conference on Greek Linguistics

Thessaloniki, December 2023

Εισαγωγή, θεωρητικό πλαίσιο και αναλυτικά εργαλεία¹

Μέσα από τη μελέτη της λεξικογραφίας πριν από την ίδρυση του ΝΕ κράτους θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα σχετικά με τις ορθογραφικές, τυπογραφικές και λεξιλογικές νόρμες ως αποτύπωμα της διαδικασίας τυποποίησης της δημόδους. Παρόλα αυτά η παρούσα ανακοίνωση δε φιλοδοξεί να δώσει απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα αλλά να εκθέσει κάποιες διαπιστώσεις και να διατυπώσει ορισμένες υποθέσεις εργασίας σχετικά με τα λεξικά ως προϊόντα του κοινωνικο-ιστορικού πλαισίου του 18ου αιώνα. Στόχος μου είναι είναι να φωτίσω τις ρήξεις, τις τομές αλλά και τις συνέχειες στην ελληνική λεξικογραφία από το 1770 ως την ίδρυση του κράτους, προκειμένου να συζητηθούν ερωτήματα σχετικά με τις ενδεχόμενες συνέπειες στην διαδικασία τυποποίησης της γλώσσας.

Η λεξικογραφία, η επεξεργασία γραμματικών και αύξηση των μεταφράσεων προς τη δημόδη οδηγούν από τον 16ο κι έπειτα στη σταδιακή περιχαράκωση και την προοδευτική ανάδυση της νέας ελληνικής. Η κωδικοποίηση της δημόδους αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας τυποποίησης της γλώσσας. Στο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνο στο ρόλο της λεξικογραφίας μέσα σε αυτή τη διαδικασία. Θεωρώ ότι η επεξεργασία και έκδοση ενός λεξικού προϋποθέτει μία πολυεπίπεδη κανονιστική εργασία είτε ρητή είτε πιο έμμεση και λιγότερο συνειδητή.

Το προφίλ και οι γλωσσικές ανάγκες του κοινού στο οποίο απευθύνεται ο λεξικογράφος ορίζουν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο τις επιλογές του και το περιεχόμενο του έργου του. Η εργασία του προϋποθέτει επίσης αποφάσεις σχετικά με *το ποιες και τι είδους πηγές* θεωρεί κατάλληλες για μια τέτοιου είδους εργασία. Λαμβάνει ασφαλώς αποφάσεις σχετικά με τον όγκο των λημάτων τα οποία θα τυπωθούν κι οπωσδήποτε σε αυτό το στάδιο ο τυπογράφος - εκδότης έχει ένα σημαντικό λόγο στην απόφαση. Ετσι, από τη μία έχουμε το στάδιο της καταγραφής,

¹ Full reference: Diatsentos P. (2023 December), *Eighteenth-century dictionaries and the standardization of modern Greek at the crossroads of political projects and religious issues in the Eastern Mediterranean* [Contribution in Greek] [*Τα λεξικά του 18ου αιώνα και η τυποποίηση της νεοελληνικής γλώσσας ως προϊόν θρησκευτικών στρατηγικών και πολιτικών σχεδίων στην Ανατολική Μεσόγειο*], 16th International Conference on Greek Linguistics, Thessalonique, Grèce <https://www.new.enl.auth.gr/icgl16/el/linguistic-issue-and-standardizations/>

συσσώρευσης του υλικού και από την άλλη μια διαδικασία ταξινόμησης, διαλογής στη βάση ορισμένων κριτηρίων που οδηγούν εν τέλει έναν μόνο αριθμό λημμάτων στις στήλες του λεξικού. Ένα άλλο στάδιο που βρίσκεται στο κέντρο αυτής της ρυθμιστικής διαδικασίας έχει σχέση με την ορθογραφική τυποποίηση και τους κανόνες μεταγραφής, ακόμη κι επιλογής αλφάβητου που υιοθετείται στην περίπτωση κάποιων δίγλωσσων λεξικών. Τέλος, έχουμε τις αποφάσεις σχετικά με το ερμηνευμα και τις οποιεσδήποτε γλωσσικές/γλωσσολογικές πληροφορίες που εισάγονται σε ένα άρθρο. Μέρος αυτής της κανονιστικής διαδικασίας αποτελούν επίσης οι μεταβολές στο περιεχόμενο σε περίπτωση επανέκδοσης ενός λεξικού. Η μορφή και η ύλη ενός τέτοιου έργου συνδέονται ασφαλώς και με τους λόγους οι οποίοι οδηγούν τον λεξικογραφο ή καλύτερα το στενό κύκλο των ανθρώπων που βρίσκονται γύρω του σε αυτή την εκδοτική πρωτοβουλία.

Στο χρόνο αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι ασφαλώς δυνατόν να προσεγγίσω τη διαδικασία σε όλες τις διαστάσεις της. Έτσι θα εστιάσω την προσοχή μου στους λόγους που οδηγούν στην έκδοση των λεξικών, στο κοινό στο οποίο απευθύνονται, σε πληροφορίες σχετικά με την εκδοτική δραστηριότητα και σε ορισμένα χαρακτηριστικά της μακροδομής, δηλαδή σε στοιχεία που παρέχουν ενδείξεις σχετικά με τις λεξιλογικές επιλογές καθώς και το βαθμό τυποποίησης της δημόδους.

Παρουσίαση στοιχείων της εκδοτικής δραστηριότητας και μακροδομής των λεξικών

Η περίοδος στην οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον της ανακοίνωσης είναι όπως ανέφερα η εξηκονταετία μετά το 1770. Ο λόγος αυτής της επιλογής επιβλήθηκε από τα ευρήματα της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, από το 1700 έως την ίδρυση του κράτους, δηλαδή σε μία περίοδο 130 ετών έχουμε 30 νέα λεξικά κι 21 επανεκδόσεις ή επανεκτυπώσεις. Το 87% (26 από αυτά τα 30) των νέων αυτών λεξικών και το 95% των επανεκδόσεων (20 από τις 21) κυκλοφορούν στα 60 χρόνια που μας χωρίζουν από την ανεξαρτησία. Οι νέες εκδόσεις κι επανεκδόσεις συγκεντρώνονται άρα στην περίοδο μετά το 1770 όπου σημειώνεται κάθετη αύξηση. Προκειμένου να

αντιληφθούμε την ποσοτική διάσταση του φαινομένου, ας αναφέρουμε ότι από το 1600 έως το 1770 έχουμε 11 νέα λεξικά συν 2 επανεκδόσεις. Κατά συνέπεια, μετά το 1770, έχουμε τέσσερις φορές περισσότερες εκδόσεις από ό,τι σε μια περίοδο 170 ετών. Οφείλω επίσης να τονίσω ότι ελάχιστα από τα λεξικά που πρωτοεκδόθηκαν πριν το 1770 θα επανεκδοθούν ή θα επανεκτυπωθούν την εξηκονταετία που έπεται, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι δεν έχουμε απλά συσσώρευση αλλά μια σαφέστατη ανανέωση της λεξικογραφίας. Το σύνολο του 18ου αιώνα ή ακόμη και ο 17ος παραμένουν ωστόσο στο χρονολογικό φάσμα της μελέτης, καθότι οι αναφορές στην ευρύτερη περίοδο είναι απαραίτητες προκειμένου να γίνουν αντιληπτές οι τομές και οι συνέχειες μετά το 1770.

Πριν από αυτή την χρονιά κι εφόσον επιλέξουμε ως σημείο εκκίνησης το 1600, παρατηρούμε ότι τα εκδοτικά κέντρα κατανέμονται ισόρροπα ανάμεσα στην Ιταλική χερσόνησο (Βενετία, Ρώμη) και τη Γαλλία (Παρίσι και Λυον). Μετά το 1770 η Βενετία αναδεικνύεται το βασικότερο κέντρο έκδοσης λεξικών. Πρόκειται για 27 από τις 46 συνολικά εκδόσεις κι επανεκδόσεις της περιόδου, με άλλα λόγια λίγο περισσότερες από τις μισές. Τα γερμανόφωνα κέντρα (Βιεννη, Λειψία κυρίως αλλά και Μόναχο 8 εκδόσεις) ακολουθούν τη Βενετία, ενώ δευτερεύοντα ρόλο παίζει η Μόσχα σε αυτή την περίοδο.

Ενα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με τη εκδοτική δραστηριότητα αποτελεί η καταγωγή των λεξικογράφων. Οφείλω ασφαλώς να αναφέρω ότι η εθνοτική-γλωσσική καταγωγή των λεξικογράφων εμπεριέχει ένα ικανό ποσοστό ασάφειας. Παρόλα αυτά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε με μία σχετική ασφάλεια τους φυσικούς ομιλητές από τους μη, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη ότι ένα σημαντικό μέρος αυτών είναι συχνά πρώιμα δίγλωσσοι, με στέρεο διπολιτισμικό ή και πολυπολιτισμικό υπόβαθρο. Κατά τον 17ο αιώνα κι ως το 1770 μπορούμε να θεωρήσουμε ότι επτά λεξικογράφοι είναι μη φυσικοί ομιλητές της γλώσσας έναντι τριών ελληνόφωνων. Στη συνέχεια, ανάμεσα στους λεξικογράφους έχουμε 14 φυσικούς ομιλητές έναντι έξι μη ελληνόφωνων. Κατ'αυτήν την περίοδο υπήρξε δηλαδή σαφής εκτίναξη του λεξικογραφικού ενδιαφέροντος από μέρους των ελληνόφωνων εγγράμματων στρωμάτων.

Γενικά, εννέα στα δέκα λεξικά έχουν ως γλώσσα εισόδου ή εξόδου κάποια μορφή της

μεταβυζαντινής γλώσσας, άλλοτε πλησιέστερη στις δημώδεις κι άλλοτε με έντονες επιρροές της λόγιας. Τα γλωσσώνυμα που δηλώνουν αυτές τις μορφές ποικίλουν. Πιο συγκεκριμένα συναντάμε δί- τρί- ή τετράγλωσσα λεξικά της ρωμαϊκής ή ρωμαϊκής, της απλής ρωμαϊκής, της εν χρήσει γλώσσας, της γραικικής. Πιο σπάνια συναντάμε τον όρο απλή ελληνική ή απλοελληνική [βλέπε λεξικό του Johann-Adolf E. Schmidt] Οι όροι γραικική, ρωμαϊκή ή ρωμαϊκή, απλορωμαϊκή συναντιούνται και στα πριν του 1770 λεξικά. Μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε ότι σε ένα τέτοιο ευρύ χρονικό φάσμα τα λεξιλογικά πρότυπα μεταβάλλονται, αλλά οι γλωσσικές ποικιλίες στις οποίες αναφέρονται όλα αυτά τα λεξικά δεν ταυτίζονται με την γραπτή εκκλησιαστική γλώσσα ή τη γλώσσα της αρχαίας γραμματείας. Όταν η γλώσσα εισόδου/εξόδου είναι η αρχαία, τότε αυτή απαντάται ως ελληνική.

Η παρουσία της αρχαίας, ως γλώσσας εισόδου/εξόδου, δεν είναι αμελητέα, αλλά κατέχει ιδιαίτερη θέση. Το μοντέλο το οποίο είναι σύνηθες ήδη από το 17ο αιώνα είναι τα πολύγλωσσα λεξικά ή γλωσσάρια μέσα στα οποία συνδέονται αρχαία και λατινικά με την ΠΝΕ και εννίοτε την ιταλική. Αυτό το σχήμα το συναντάμε μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε αν και υποχωρεί σταδιακά. Αντίθετα, σχεδόν ανύπαρκτα είναι τα λεξικά τα οποία συνδέουν αποκλειστικά τα αρχαία ελληνικά με τη δημώδη γλώσσα (Λεξικό Ιαννούλη Βερού). Επίσης, ελάχιστα είναι αυτά τα οποία τα συνδέουν με κάποια μορφή της αρχαϊζουσας, όπως για παράδειγμα τα λεξικά του Κούμα και του Γαζή.

Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε ότι κατά την πορεία ανάδυσης πρώτων ευρωπαϊκών γλωσσών, στα πρώτα λεξικογραφικά βήματα συνδέθηκε συστηματικά η λατινική ή και η αρχαία ελληνική, με τις δημώδεις πριν περάσουμε στην έκδοση των πρώτων μονόγλωσσων ερμηνευτικών λεξικών. Τα δίγλωσσα λεξικά λατινικών-δημωδών και η χρήση γλωσσικής και μεταγλωσσικής γνώσης της λατινικής για την περιγραφή των γραμματικών φαινομένων των συγχρονων γλωσσών δημιούργησαν μία συνθήκη συγγλωσσίας καθοριστική για αρκετές ευρωπαϊκές γλώσσες.

Σε ό,τι αφορά το παράδειγμα της ν-ε, η συνθήκη συγγλωσσίας ήταν διαφορετική. Όπως προανέφερα, το μοντέλο λεξικών αρχαίας-δημώδους ή αρχαίας-αρχαϊζουσας το

συναντάμε μάλλον κατ'εξαιρεση. Με άλλα λόγια δεν παρατηρούμε μετάβαση από τα τετράγλωσσα δημόδους – αρχαίων – λατινικών – ιταλικών σε δίγλωσσα δημόδους – αρχαίων κι εντέλει σε κάποιου είδους μονόγλωσσο ερμηνευτικό της δημόδους. Αντίθετα, κατά τα 60 χρόνια που προηγούνται της ίδρυσης του κράτους, τα αρχαία και τα λατινικά απαντώνται όλο και λιγότερο παραχωρώντας σταδιακά τη θέση τους στις ζωντανές γλώσσες, είτε στο πλαίσιο δίγλωσσων είτε στο πλαίσιο πολύγλωσσων λεξικών. Το μοντέλο που διαδίδεται κι επικρατεί μετά το 1770 περιλαμβάνει από τη μία τη δημόδη, ως γλώσσα εισόδου – εξόδου, κι από την άλλη σύγχρονες ευρωπαϊκές ή βαλκανικές γλώσσες. Τα δίγλωσσα μονό- ή αμφικατευθυντικά συγχρονικά λεξικά είναι το πρότυπο που τείνει να επικρατήσει όσο πλησιάζουμε στα 1830.

Τα λεξικά που έχουν ως γλώσσα εισόδου/εξόδου τα ιταλικά και τα γαλλικά αφορούν περισσότερες από τις μισές εκδόσεις μετά το 1770 (29 σε σύνολο 46 εκδόσεων). Πρόκειται για 6 συν 6 λεξικά τα οποία θα κάνουν 18 και 11 εκδόσεις ή επανεκτυπώσεις αντίστοιχα. Ένα σημαντικό μέρος αυτών είναι τρίγλωσσα ή τετράγλωσσα. Σε ό,τι αφορά τα ιταλικά, συνδέονται ήδη από το 16ο αιώνα με τη μεταβυζαντινή δημόδη κι όταν πρόκειται για τρί- ή τετράγλωσσα, συνοδεύονται από τα λατινικά και τα αρχαία ελληνικά ή και τα γαλλικά όταν πρόκειται για ζωντανές γλώσσες. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι το λεξικό του Βλάχου το οποίο πρωτοεμφανίζεται ως τετραγλωσσο (ΠΝΕ-ΑΕ-Λ-Ι) ενώ στις επανεκδόσεις του 18ου εισαγονται και τα γαλλικά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι πριν από τα πρώτα ελληνογαλλικά ή γαλλοελληνικά, και πιο συγκεκριμένα το 1790, έχουμε την έκδοση λεξικού που συνδέει τα ν-ε με τα γαλλικά και τα ιταλικά ταυτόχρονα. Πρόκειται για το λεξικό του Βεντότη το οποίο σε μία δεύτερη φάση (το 1804) θα δώσει το post-mortem δίγλωσσο της *“Γαλλικής και Ρωμαϊκής διαλέκτου”*. Οι εκδόσεις γαλλικών λεξικών πυκνώνουν μετά το 1800, ενώ τα ιταλικά έχουν ένα σταθερό ρυθμό έκδοσης καθόλη την εξηκονταετία. Μετά το 1830 παρατηρείται πτωτική τάση στην έκδοση των τελευταίων. Κατά την εξηκονταετία που μελετάμε, τα λατινικά υποχωρούν κι εξαφανίζονται, με εξαίρεση τις επανεκδόσεις του λεξικού του Βλάχου.

Αντίθετα, η καινοτομία της περιόδου συνίσταται στο γεγονός της εμφάνισης των

πρώτων λεξικών βαλκανικών γλωσσών οι οποίες συνδέονται με τη δημόδη. Πρόκειται για πέντε λεξικογραφικές εργασίες που έχουν ως γλώσσες εισόδου ή εξόδου τα αλβανικά, τα αρουμανικά, τα βουλγαρικά συν τα τουρκικά. Παρόλα αυτά πρόκειται για έργα που παρουσιάζουν ελάχιστα από τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων λεξικών και τα οποία παραπέμπουν περισσότερο στα δι-τρι- και τετράγλωσσα γλωσσάρια και λεξιλογικούς καταλόγους του 16ου και 17ου αιώνα. Τα ζητήματα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι η επανέκδοση ορισμένων από αυτά, η διάδοση και κυκλοφορία τους, το κοινό στο οποίο θεωρούν ότι απευθύνονται, καθώς κι ένα μέρος του μεταγλωσσικού λόγου που βρίσκουμε σε ορισμένες εισαγωγές.

Από μια πρόχειρη ανάγνωση των εισαγωγών ορισμένων λεξικών που εκδίδονται μετά το 1770 και σε συνδιασμό με κάποια στοιχεία της μικροδομής (χρήση ελ. αλφαβήτου) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι περνάμε όλο και περισσότερο από λεξικά που απευθύνονται σε ξενόγλωσσους χρήστες, σε έργα τα οποία στοχεύουν ελληνόγλωσσους που εκφράζουν ανάγκες εκμάθησης ευρωπαϊκών ή βαλκανικών γλωσσών. Η πρώτη βέβαια κατηγορία του κοινού συνεχίζει πάντα να υφίσταται και διευρύνεται περιλαμβάνοντας πέρα από τους δυτικούς κάποιες μερίδες των βαλκάνιων εγγράμματων στρωμάτων.

Αξιολόγηση και ερμηνεία

Από τα στοιχεία που εξέθεσα πιο πάνω, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ένα πρώτο κύμα κωδικοποίησης εκκινεί το 17ο αιώνα από την ιταλική χερσόνησο και τη Γαλλία προχωρώντας έως τα μέσα του 18ου. Η κωδικοποίηση σε την περίοδο αποτελεί το αποτύπωμα θρησκευτικών και γεωπολιτικών διακυβευμάτων τα οποία εκφράζονται από θεσμικά ή μη υποκειμένα, που βρίσκονται κατά βάση έξω από την ΟΑ. Σε αυτή τη φάση, η Αυτοκρατορία καθίσταται πεδίο εμπορικού και πολιτικού ανταγωνισμού για τις ευρωπαϊκές χώρες. Προκειμένου να εννοήσουμε την ανάδυση των πρώτων γλωσσικών εργαλείων της νέας ελληνικής σε αυτή τη συνθήκη, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο γεωπολιτικός αυτός χώρος αποτελεί το σημείο συνάντησης της εξωτερικής πολιτικής της Γαλλίας, της στρατηγικής του Βατικανού, καθώς και των

πρωτοβουλιών που αναπτύσσουν ορισμένοι κύκλοι της ορθόδοξης εκκλησίας απέναντι στις κινήσεις των καθολικών.

Η δημιουργία χώρου επιρροής και η συνεργασία με την Υψηλή Πύλη οδηγούν στην ανάδυση στρατηγικών εκ μέρους των ευρωπαϊκών κρατών, οι οποίες εκφράζονται μέσα από τη σύσταση υποδομών και την επεξεργασία μέσω των οποίων είναι απαραίτητα για την παγίωση και την ενίσχυση της παρουσίας τους σε αυτό το χώρο. Σε αυτή τη συγκυρία, η γλωσσική κατάρτιση στις κυριότερες γλώσσες της Αυτοκρατορίας θα αποτελέσει βασικό ζητούμενο. Καθ'όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα αλλά κι έπειτα, διαπιστώνουμε όχι απλά την δημιουργία σχετικών υποδομών, αλλά κυρίως τη στρατηγική σημασία που αυτές αποκτούν για τα ευρωπαϊκά κράτη. Τα ξενόγλωσσα Λύκεια του Βατικανού, οι σχολές διερμηνέων-μεταφραστών (Σχολές Νέων για τις Γλώσσες) στην Κωνσταντινούπολη, οι υποδομές ξενόγλωσσης τυπογραφίας, οι κάθε είδους μεταφράσεις, καθιστούν την επεξεργασία γλωσσικών εργαλείων συνθήκη εκ των οποίων ουκ άνευ. Η έκδοση των πρώτων νεοελληνικών λεξικών, εγγράφεται σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο.

Ενα δεύτερο κύμα κωδικοποίησης εντοπίζεται το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα και συνδέεται με συγκλίνοντα γεγονότα και φαινόμενα. Τα νέα ελληνόφωνα αστικά στρώματα, γίνονται φορέας ενός διαφορετικού κοινωνικού σχεδίου, το οποίο, στο πλαίσιο των πολιτιστικών και πολιτικών τους αιτημάτων, απαιτεί, μεταξύ άλλων, την εκκοσμίκευση της γνώσης και της εκπαίδευσης καθώς και τη χειραφέτηση των φυσικών επιστημών από τη θεολογία. Η επαφή με τον Διαφωτισμό και τα νέα ρεύματα σκέψης, τα οποία διαδίδονται κυρίως μέσω της γαλλικής αλλά και της γερμανικής γλώσσας, δημιουργούν την ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών προκειμένου να καταστούν προσπελάσιμα και να μεταφραστούν τα κείμενα που εκδίδονται στην Εσπερία. Από τα μέσα ήδη του 18ου αιώνα διδάσκονται όλο και περισσότερο οι ζωντανές γλώσσες και στο μέτρο που προωθείται η γλωσσομάθεια δημιουργείται η ανάγκη επεξεργασίας, έκδοσης και απόκτησης των απαραίτητων γλωσσικών εργαλείων.

Οφείλω επίσης να προσθέσω ότι το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα είναι η εποχή όπου αναδύεται το μοντέλο του ελληνόφωνου ορθόδοξου βαλκάνιου εμπόρου,

ο οποίος για τρεις γενιές παρέχει στις αλλόφωνες βαλκανικές ελίτ ένα πρότυπο κοινωνικής ανέλιξης και επαγγελματικής επιτυχίας. Η κοινωνική κινητικότητα των ορθοδόξων της αυτοκρατορίας επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω των ελληνικών σχολείων, τα οποία πολλαπλασιάζονται. Η εκμάθηση της γλώσσας παρέχει την ενδυνάμει πρόσβαση στα δίκτυα των ελληνόφωνων εμπόρων, ενώ παράλληλα διευκολύνει την ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Τα νέα ελληνικά αρχίζουν να αποκτούν λειτουργία κοινής γλώσσας σε ορισμένους κοινωνικούς κύκλους, αποκτώντας επίσης σημασία ως εργαλείο κοινωνικής κινητικότητας και ένταξης σε μια τάξη εμπόρων-αστών που δεν έχει ακόμη συνδεθεί με ένα εθνικό κράτος. Η εκμάθηση της ν-ε και η γλωσσική αφομοίωση αποτελούν επομένως μέρος μιας στρατηγικής κοινωνικής κινητικότητας για μια ορισμένη κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία.

Επομένως για το σύνολο του 18ου αιώνα, πίσω από τις εκδοτικές πρωτοβουλίες βρίσκονται από τη μία διαφορετικά θεσμικά κέντρα με συγκεκριμένες στρατηγικές και πολιτικούς στόχους οι οποίοι είναι άλλοτε συγκλίνοντες κι άλλοτε αντίθετοι. Πρόκειται για θεσμούς οι οποίοι διαθέτουν τα κατάλληλα υλικοτεχνικά μέσα, τους ανθρώπινους πόρους και την εμπειρογνωμοσύνη, που εν τέλει επιτρέπουν την έκδοση αλλά και την τη διάδοση γλωσσικών εργαλείων. Από την άλλη απαντάμε κοινωνικές ομάδες τόσο στην ελληνόφωνη διασπορά όσο και στην ΟΑ που συμμερίζονται ένα μίνιμουμ κοινών στόχων και οι οποίες αποτελούν ένα νέο κοινό αναγνωστών.

Ανοιχτά ερωτήματα και υπόθεσεις εργασίας

Θεωρώ πιθανό ότι η κάθετη αύξηση των λεξικών μετά το 1770 συνοδεύεται από την ανάδυση νέων λεξικολογικών προτύπων ή τουλάχιστον σηματοδοτεί την απόκλιση από αυτά τα οποία απαντώνται στα λεξικά που τυπώνονται κατά τον 17ο και έως το μέσο του 18ου αιώνα. Αντιπαραβάλλοντας λήμματα λεξικών που κυκλοφόρησαν πριν και μετά το 1770 οδηγήθηκα σε μια σειρά διαπιστώσεων. Τα στοιχεία που χρησιμοποίησα προέρχονται από τέσσερα λεξικά της β' περιόδου, τα οποία συνέκρινα με τα δεδομένα που παραθέτει η Καραντζόλα και ο Πατεράκης στο άρθρο τους

σχετικά με την προτυποποίηση της ΠΝΕ. Τα δύο από τα τέσσερα είναι έργα ελληνόφωνων λεξικογράφων (Βεντότης/Κωνσταντίνου) και τα άλλα δύο μη φυσικών ομιλήτων (Déhèque και Schmidt). Πρόκειται για λεξικά που συνδέουν τη νέα ελληνική κατά βάση με τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα γερμανικά.

Μία πρώτη παρατήρηση αφορά ορισμένα δημόδη λήμματα που παύουν να εμφανίζονται στα λεξικά της τελευταίας περιόδου (βλέπε λάγκη, λάγκλα...). Πιθανόν να χάνονται δια παντός, δεδομένου ότι δεν τα συναντάμε ούτε σε λεξικά αναφοράς του 19ου. Κάποια άλλα συνεχίζουν το δρόμο τους, αλλά απαντώνται πια με λόγια μορφολογία (για παράδειγμα το λαδοπουλιό γίνεται λαδοπωλείον και ο λαδοπουλητής, λαδοπωλητής ή λαδοπώλης). Σε άλλες περιπτώσεις, σε κάποια δημόδη λήμματα τα οποία συναντάμε συστηματικά στα προ του 1770 λεξικά, δεν υπάρχει ερμηνευμα αλλά παραπομπή προς άλλο λήμμα με λόγια ετυμολογία (πχ. στον Schmidt τ ο λήμμα λαντζούνι παραπέμπει στο λήμμα λόγχη). Επίσης μπορούμε παρατηρήσουμε την εισαγωγή κάποιων λόγιων τύπων παράλληλα με τους δημόδεις (το λήμμα λαβωμένος απαντάται συστηματικά, αλλά στο Βεντότη έχουμε επίσης το λήμμα λαβωθείς).

Αν και κατά τη γνώμη μου υπάρχει μια στοιχειώδης αντιπροσωπευτικότητα σε αυτά τα τέσσερα λεξικά, το δείγμα παραμένει περιορισμένο και δε μου επιτρέπει να μιλάω για ερμηνευτικό σχήμα. Οι τάσεις στις οποίες αναφέρθηκα αποτελούν περισσότερο αποχρώσεις ενδείξεις οι οποίες οδηγούν σε μια υπόθεση εργασίας. Επαφίεται στους γλωσσολόγους να πάρουν τη σκυτάλη προκειμένου να ελέγξουν εάν επαληθεύεται ή όχι. Κατ'έμέ πρόκειται για μία εύλογη υπόθεση, στο βαθμό που κατά την εν λόγω περίοδο διαπιστώνονται συγκλίνοντες ιστορικοί παράγοντες, ενώ υπάρχουν στοιχεία στο πραγματολογικό υλικό των λεξικών τα οποία συνάδουν με αυτήν την υπόθεση.

Στηριζόμενοι 1/ στις νέες γλώσσες εισόδου κι εξόδου, 2/ στις πληροφορίες που παρέχουν οι εισαγωγές 3/ σε δεδομένα που αφορούν την κυκλοφορία και τις επανεκδόσεις, καθώς και στα ιστορικά στοιχεία που ανέφερα προηγουμένως μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι από το τελευταίο τρίτο του 18ου κι έπειτα τα λεξικά απευθύνονται σε ένα κοινό που είναι ευρύτερο, αλλά κυρίως διαφορετικό από αυτό των προηγουμένων 150 ετών. Πέραν από τους μη ελληνόφωνους δυτικούς που

μαθαίνουν τη δημόδη έχουμε όλο και περισσότερους φυσικούς ομιλητές οι οποίοι στρέφονται στην εκμάθηση των γαλλικών, ιταλικών αλλά και των γερμανικών. Από την άλλη, όσο πλησιάζουμε το 1830, στους μη ελληνόφωνους δυτικούς προστίθενται τα μεσαία στρώματα των Λεβαντίνων της ΟΑ, καθώς και τα αντίστοιχα στρώματα των βαλκάνιων αστών που βρίσκονται σε συστηματική επαφή με τις ελληνόφωνες πολιτικο-οικονομικές ελίτ.

Μία δεύτερη διαπίστωση αφορά τις ανάγκες στις οποίες απαντούν τα λεξικά. Τα πρώτα γλωσσικά εργαλεία εκπληρώνουν σχεδόν αποκλειστικά χρηστικές ανάγκες. Αυτά τα οποία αναδύονται μετά το 1770 θα ανταποκριθούν επίσης σε ιδεολογικά αιτήματα και κυρίως σε ανάγκες αναδιαπραγμάτευσης των συλλογικών ταυτοτήτων του ελληνόφωνου κόσμου. Στο πεδίο της λεξικογραφίας θα βρεθούν πολύ περισσότεροι ελληνόφωνοι, οι οποίοι αντιλαμβάνονται, και πολλοί από αυτούς δηλώνουν ρητά, ότι το γλωσσικό εργαλείο έχει χρηστική αλλά και συμβολική λειτουργία. Εν ολίγοις, η συσσώρευση των λεξικών και κυρίως οι τάσεις τις οποίες περιέγραψα συμπίπτουν με την ξεκάθαρη και σημαντική αύξηση της μεταγλωσσικής ιδεολογικής δραστηριότητας και κυρίως με τη διαδικασία κοινωνιογλωσσολογικής πρόσληψης της δημόδους.

Από την άλλη μεριά, η ανακάλυψη της ΝΕ από δυτικούς μη εκκλησιαστικούς εγγράμματους κύκλους, οι επαφές τους με τους έλληνες λογίους, και οι προσδοκίες που αποκρυσταλλώνονται εκατέρωθεν σχετικά με τη γλώσσα διαμορφώνουν ένα κανονιστικό – προγραμματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύονται τα γλωσσικά εργαλεία από το τέλος του 18ου κι έπειτα. Τέλος, αν θεωρήσουμε ότι στα τέλη του 18ου αιώνα έχουμε αφήσει πλέον πίσω μας την ΠΙΝΕ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι αποχρώσεις ενδείξεις τις οποίες περιέγραψα αντικατοπτρίζουν μεταβολές στην προφορική κι ενδεχόμενα τη γραπτή γλώσσα οι οποίες λαμβάνουν χώρα καθ'όλον το 18ο αιώνα.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, θα έλεγα ότι η διεύρυνση ενός εγγράμματος κοινού

αναγνωστών και η γενίκευση του εντύπου, τα ιδεολογικά ρεύματα που αποκρυσταλλώνονται, θεσμοί που ιδρύονται, τα πολιτικοθησκευτικά διακυβεύματα, καθώς και οι στρατηγικές που αναπτύσσονται, αποτελούν τελικά σημαντικούς παράγοντες όχι μόνο για την ανάδυση και την κυκλοφορία των λεξικών ή τη μορφή και το περιεχόμενο που αποκτούν, αλλά και για την εξέλιξη των λεξιλογικών προτύπων. Μετά το 1830 η λεξικογραφία θα αλλάξει άρδην απαντώντας κυρίως στις λειτουργίες και τις ανάγκες των θεσμών του ελληνικού κράτους, ενώ θα ανταποκριθεί επίσης στις απαιτήσεις μίας γλώσσας η οποία οφείλει να είναι συμβατή με την εθνική ταυτότητα την οποία εκφράζει η πολιτική εξουσία και οι εγγράμματες ελίτ.